

KATARZYNA FERSZT
Lublin

KSZTAŁTOWANIE TOŻSAMOŚCI ETNICZNO-KULTUROWEJ UCZNIÓW W POLSCE I W NIEMCZACH

STUDIUM PORÓWNAWCZE NA PODSTAWIE PODRĘCZNIKÓW DO HISTORII

Problematyka dotycząca tożsamości etniczno-kulturowej jest stosunkowo niedawno obecna w opracowaniach socjologicznych. Same procesy kształtowania tożsamości etniczno-kulturowej przebiegały i przebiegają w Europie dopiero od ponad półtora wieku, a dokładne ich określenie przysparza wielu trudności¹. Ryzykownym byłoby stwierdzenie, że zostały już zakończone. Na europejskiej i światowej arenie w dalszym ciągu obserwować można dążenie do umocnienia poczucia tożsamości etniczno-kulturowej różnych grup. Właściwie we współczesnym życiu społeczno-politycznym wyodrębnić można dwa sprzeczne procesy. Z jednej strony występuje trend ku uniwersalizacji, czyli rozwijania poczucia pewnej wspólnoty wśród ludzi w skali globalnej, z drugiej strony umacnia się i coraz częściej dochodzi do głosu zjawisko poczucia odrębności w mniejszej skali, na przykład – grupy etniczno-kulturowej, wspólnoty religijnej, miasta, rodziny. Doskonały przykład obrazujący te dwie tendencje stanowi proces zjednoczenia Europy, którego realizacja nie będzie rzeczą łatwą, właśnie ze względu na ciągle podkreślanie odrębności i swoistości grup etniczno-kulturowych, w ramach tego kontynentu.

Ważną rolę w uświadamianiu sobie tych odrębności, bądź precyzyjniej – tożsamości etniczno-kulturowej² odgrywa system edukacji oraz instytucja powołana do wdrażania jego celów – szkoła. Zadaniem tej placówki jest przekazywanie podstawowych wiadomości, kształtowanie historycznej świadomości młodzieży oraz tożsamości etniczno-kulturowej uczniów. W tych procesach nauki humanistyczne odgrywają szczególnie dużą rolę. One to bowiem są

¹ S. N. Eisenstädt, *Die Konstruktion nationaler Identitäten in vergleichender Perspektive*. W: B. Gisen, *Nationale und kulturelle Identitäten. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*. Frankfurt am Main 1991.

² Tożsamość etniczno-kulturowa jest tutaj rozumiana jako przynależność do danej grupy, związana z odrębnością kultury, języka, tradycji, terytorium tej grupy oraz z pewną jej wspólnotową świadomością przejmowania określonych wzorów kulturowych w różnych jej dziedzinach życia.

nośnikami treści, zawierających określone systemy wartości, dzięki którym kształtują się pożądane postawy.

Ogromne znaczenie ma tu nauczanie historii. Lekcje historii kształtują pogląd na działanie grup społecznych, zaznajamiają także z dziejami ojczystymi i dziejami świata. Jest to z pewnością pomoc w określaniu przez jednostkę – zwłaszcza młodego człowieka – własnego miejsca w społeczeństwie, grupie etniczno-kulturowej, w świecie, także miejsca własnego narodu wśród innych.

Dzięki usystematyzowaniu i określonym treściom podręcznik do nauczania historii spełnia ważną rolę w procesie kreowania bohaterów – uosabiających podstawowe wartości grupy oraz w procesie kształtowania tożsamości etniczno-kulturowej uczniów³.

Stąd zamysł zestawienia i porównania postulowanych typów bohaterów w polskich i niemieckich podręcznikach do nauczania historii. Przeanalizowano treści, poświęcone przedstawieniu różnych postaci historycznych. Materiał źródłowy określony został za pomocą metody doboru wielostopniowego⁴. Uwzględniając specyfikę systemu edukacji w Polsce i w Niemczech, w analizie uwzględniono podręczniki odpowiadające mniej więcej identycznym kategoriom wiekowym w obydwu krajach. W przypadku Polski są to cztery podręczniki do nauki historii, wydane przez Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, dla klasy: piątej, szóstej, siódmej i ósmej szkoły podstawowej. Odpowiadają one przedziałowi wieku uczniów: 11-15 lat.

Odpowiednio do nich przeanalizowano cztery podręczniki niemieckie do nauki historii w gimnazjum dla klas siódmej, ósmej, dziewiątej i dziesiątej, odpowiadające przedziałowi wieku uczniów: 12-16 lat, wydane przez Verlag Ferdinand Schöningh und Schroedel Schulbuchverlag.

Podręczniki polskie przedstawiają historię do 1991 r. Z całości tego bardzo obszernego materiału wybrano część, poświęconą postaciom i bohaterom historycznym (258 osób). Uwzględniając regionalny charakter niemieckiego systemu kształcenia należy zaznaczyć, że wybrano podręczniki, przeznaczone głównie dla dzieci i młodzieży, uczących się w jednym z krajów federacji – mianowicie – Badenii-Wirtembergii. Seria tych podręczników nosi nazwę *Zeiten und Menschen*. Podręczniki tej serii przedstawiają historię do 1980 r. Adekwatnie do podręczników polskich tutaj też wybrano odpowiednią część materiału, poświęconą postaciom historycznym (77 osób).

Jako że podręczniki stanowią materiał tekstowy, niezależny od aktualnych zainteresowań badacza i niezależnie od nich istniejący, w badaniu zastosowano jedną z technik analizy treści (zwaną też częstotliwościową), jaką stanowi

³ Zgodnie z podstawową na gruncie socjologii definicją, uznającą bohatera za uosobienie i wyraziciela podstawowych wartości konkretnej grupy.

⁴ R. Mayntz, K. Holm, P. Hubner, *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*. Warszawa 1985, s. 198.

socjologiczna analiza zawartości⁵. Taki model analizy zawartości, z perspektywy socjologicznej, zaproponował Georg Gerbner. Cechą charakterystyczną jest to, że nie odnosi się ona do jednostkowych aktów komunikowania, ale zajmuje się badaniem przekazów masowych⁶.

W niniejszej analizie wykorzystano wymiary: istnienia, priorytetów i wartości. Badano zatem obecność bohaterów w polskich i niemieckich podręcznikach do nauczania historii, częstotliwość i proporcje ich występowania oraz jaką dziedzinę życia społecznego prezentują, tzn. jakich wartości bronią, jakie wartości wzmacniają.

Na podstawie wstępnej kategoryzacji materiału badawczego przyjęto następującą hipotezę główną: w polskich podręcznikach do nauczania historii wyeksponowano więcej bohaterów niż w podręcznikach niemieckich. Towarzyszyły jej następujące hipotezy pomocnicze:

- w podręcznikach polskich do nauczania historii, w porównaniu do podręczników niemieckich, występuje przewaga bohaterów pochodzenia rodzimego,
- bohaterowie reprezentują więcej dziedzin życia społecznego,
- ukazują więcej bohaterów lokalnych,
- sylwetki bohaterów przedstawione są w większości w sposób obrazowy, poprzez fotografie, w odróżnieniu od podręczników niemieckich.

Przez weryfikację powyższych hipotez próbowano nakreślić odpowiedź na pytanie: Jakie typy bohaterów postulują autorzy polskich, a jakie niemieckich podręczników do nauczania historii, w celu kształtowania tożsamości etniczno-kulturowej uczniów?

BOHATEROWIE WYEKSPONOWANI W PODRĘCZNIKACH HISTORYCZNYCH

Według Stefana Czarnowskiego, bohater jest wcieleniem jakiejś wartości, otaczany obowiązującym kultem i jako taki sam stanowi wartość⁷. Poprzez uosobienie najcenniejszych wartości wspólnych danej grupie społecznej, jego kult jest ciągły i przyczynia się do utrwalenia solidarności grupy. Jeżeli brakuje w danej społeczności bohaterów to grupa taka przeżywa kryzys, jest słaba, zagrożona przez zewnętrzne i wewnętrzne niebezpieczeństwa. Członkowie danej społeczności, tworząc i wzbogacając wciąż swoje kulturowe centrum, zamieszcza ją w nim określone typy bohaterów. Wymaga tego zmieniająca się sytuacja grupy i jej aktualne potrzeby.

⁵ E. Nasalska, *Kierunki rozwoju analizy treści*. „Studia Socjologiczne” nr 3-4/1982, s. 51.

⁶ T. Goban-Klas, *Przekazy masowe a wartości społeczne*. „Zeszyty Prasoznawcze” nr 1/1978.

⁷ S. Czarnowski, *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk bohater narodowej Irlandii*. Warszawa 1956, s. 14.

W celu zbadania jakie typy bohaterów postulują autorzy polskich, a jakie niemieckich podręczników do nauki historii przeanalizowano sposób wyeksponowania tych postaci. W podręcznikach polskich wymieniono ich 258, w niemieckich natomiast 77. Poświęcając im odpowiednio następującą liczbę wersów:

- 1) postaciom pierwszoplanowym – najbardziej wyeksponowanym, 51 i więcej wersów,
- 2) postaciom drugoplanowym – od 20 do 50 wersów,
- 3) postaciom trzecioplanowym – 19 i mniej wersów,
- 4) postaci czwartoplanowych – wspomnianych, czyli wymienionych tylko z imienia i nazwiska nie wzięto pod uwagę przy analizie.

1. Bohaterowie w podręcznikach polskich

Na podstawie treści zawartych w podręcznikach polskich wyeksponowane postacie historyczne przyporządkowano trzem kategoriom. Kryterium wyróżnienia stanowił sposób przedstawienia postaci: 1) **postacie przedstawione pozytywnie i urastające do rangi bohatera**: Aleksander Macedoński, Hannibal, Spartakus, Karol Wielki, Mieszko I, Bolesław Chrobry, Kazimierz Wielki, Tadeusz Kościuszko, Napoleon Bonaparte, Romuald Traugutt, Józef Piłsudski, Kazimierz Odnowiciel, Bolesław Łokietek, Jadwiga, Władysław Warneńczyk, Zygmunt II August, Stefan Batory, Jan III Sobieski, Maria Teresa, Józef II, Piotr I, Stanisław Leszczyński, Stanisław August Poniatowski, Jan Zamoyski, Tadeusz Rejtan, Stanisław Małachowski, Gabriel Narutowicz, Wincenty Witos, Stefan Starzyński, Kamil Cavour, Karol Miarka, Bolesław Wysłouch, Maria Wysłouchowa, Roman Dmowski, Wojciech Korfanty, Giacomo Matteotti, Franklin Delano Roosevelt, Zawisza Czarny, Jan Hunyady, Kazimierz Pułaski, Józef Wybicki, Jan Kiliński, Jakub Jasiński, Jan Henryk Dąbrowski, Józef Grzegorz Chłopicki, Jan Krukowiecki, Jan Zygmunt Skrzynecki, Ignacy Prądzyński, Dezydery Chłapowski, Emilia Plater, Józef Sowiński, Józef Bem, Stefan Czarniecki, Ludwik Mierosławski, Józef Ludwik Hauke, Zygmunt Fortunat Miłkowski, Józef Dowbór-Muśnicki, Józef Haller, Edward Rydz-Śmigły, Stanisław Maczek, Władysław Sikorski, Kazimierz Sosnkowski, Stefan Rowecki-Grot, Henryk Dobrzański „Hubal”, Stanisław Żółkiewski, Jan Karol Chodkiewicz, Adam Kazimierz Czartoryski, Stanisław Staszic, Karol Marcinkowski, Józef Lompa, Gustaw Gizewiusz, Maksymilian Jackowski, Agenor Gołuchowski, Józef Dietl, Karol Libelt, Jerzy Waszyngton, Wincenty Niemojowski, Bonawentura Niemojowski, Tomasz Zan, Walerian Łukasiński, Szymon Konarski, Edward Dembowski, Ludwik Kossuth, Józef Garibaldi, Jarosław Dąbrowski, Konstanty Kalinowski, Jan Dekert, Ludwik Waryński, Lech Wałęsa, Hipolit Cegielski, Eugeniusz Kwiatkowski, Władysław Grabski,

Gustaw Potworowski, Leon Sapieha, Gall Anonim, Wincenty Kadłubek, Mikołaj Kopernik, Jan Długosz, Mikołaj Rej, Jan Kochanowski, Andrzej Frycz-Modrzewski, Hugo Kołłątaj, Julian Ursyn Niemcewicz, Joachim Lelewel, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Zygmunt Krasiński, Józef Ignacy Kraszewski, Maria Konopnicka, Wojciech Kętrzyński, Michał Bobrzyński, Adam Asnyk, Taras Szewczenko, Zygmunt Florenty Wróblewski, Karol Olszewski, Stanisław Wyspiański, Ludwik Pasteur, Maria Skłodowska-Curie, Stefan Żeromski, Galileusz, św. Cyryl, św. Metody, św. Wojciech, biskup Stanisław, Jakub Świnka, Piotr Skarga, Stanisław Hozjusz, Augustyn Kordecki, Stanisław Konarski, Grzegorz Piramowicz, Piotr Ściegienny, Józef Szafrańek, Krzysztof Celestyn Mrongowiusz, Piotr Wawrzyniak, Stanisław Stojałowski, Jan Paweł II, Wit Stwosz, Leonardo da Vinci, Michał Anioł, Wojciech Bogusławski, Bernardo Bellotto, Francisco Goya, Ludwig van Beethoven, Eugène Delacroix, Donato Bramante, Fryderyk Chopin, Helena Modrzejewska, Jan Matejko, Ignacy Paderewski, Karol Szymanowski, Henryk Żeglarz, Bartolomeu Diaz, Krzysztof Kolumb, Amerigo Vespucci, Vasco da Gama, Ferdynand Magellan, Benjamin Franklin, Tomasz Edison, Jan Gutenberg, Wiktor Hugo, Johann Wolfgang Goethe, Henryk Heine, Karol Robert Darwin, 2) **postacie przedstawione neutralnie:** Włodzimierz Lenin, Hammurabi, Juliusz Cezar, Oktawian August, Otto I, Otto III, Wilhelm Zdobywca, Henryk II, Henryk Lew, Henryk V, Albrecht Niedźwiedź, Czingis Chan, Przemysł II, Waclaw II, Waclaw III, Jan Luksemburski, Henryk VIII, Henryk IV Burbon, Albrecht Hohenzollern, Kazimierz Jagiellończyk, Zygmunt I Stary, Henryk Walezy, Bona Sforza, Zygmunt III Waza, Władysław IV Waza, Jan Kazimierz, Karol X Gustaw, Kara Mustafa, August II Mocny, Karol XII, Fryderyk I, Fryderyk Wilhelm, Ludwik XIV, Ludwik XVI, Hajle Sellasje, Wojciech Trąmpczyński, Maciej Rataj, Stanisław Wojciechowski, Jan Stapiński, Paul von Hindenburg, Ignacy Daszyński, Józef Beck, Ignacy Mościcki, Bohdan Chmielnicki, Isoroku Yamamoto, Maksymilian Robespierre, Jean Paul Marat, Danton, Karol Marks, Fryderyk Engels, Walery Wróblewski, Bolesław Limanowski, Róża Luksemburg, Nikita Chruszczow, Bolesław Bierut, Leonid Breżniew, Władysław Gomułka, Ksawery Franciszek Drucki-Lubecki, Marcin Luter, Jan Kalwin, Ignacy Krasicki, Aleksander Hercen, Eliza Orzeszkowa, Bolesław Prus, Henryk Sienkiewicz, Piotr Curie, George Byron, Stanisław Gabriel Worcell, Herbert Spencer, Mark Twain, George Bernard Shaw, Juliusz Verne, Fiodor Dostojewski, Emil Zola, Aleksander Puszkina, Józef Szujski, Paweł Włodkowic, 3) **postacie przedstawione negatywnie:** Józef Stalin, Adolf Hitler, Władysław Herman, Michał Korybut Wiśniowiecki, Fryderyk II Pruski, Katarzyna II, Klemens Metternich, Otto von Bismarck, Benito Mussolini, Ulrich von Jungingen, Francisco Franco, Iwan IV Groźny.

Powyższy wykaz pokazuje, że większość postaci, przedstawionych w polskich podręcznikach historycznych urasta do rangi bohatera, czyli kogoś

ważnego dla danej grupy etniczno-kulturowej, kogoś, kto uosabia jej wartości. Bohaterami są także ci, którzy poprzez jakiś czyn o wielkim rozgłosie zdobyli prawo do powszechnego podziwu, których akty odwagi miały na celu dobro bliźnich. W polskich podręcznikach jako bohaterów przedstawiono 169 postaci historycznych, stanowią oni 72%. Wśród wszystkich postaci, 23% to postacie przedstawione w sposób neutralny, natomiast 4,6% stanowią postacie historyczne przedstawione w negatywny sposób. Ich działania nie służyły dobru ogólnemu grupy, nie można ich nazwać bohaterami. Nie uosabiają oni istotnych i ważnych wartości – dana grupa etniczno-kulturowa nie powoła ich na swoich przedstawicieli.

Spośród 169 postaci przedstawionych jako bohaterowie – większość, bo 122, to postacie rodzime, polskie. Wyeksponowani wśród wszystkich postaci bohaterowie reprezentowali różne dziedziny życia społecznego. I tak: wojskowych wymieniono – 31, uczonych, pisarzy i poetów – 30, władców, królów i książąt – 20, reformatorów społecznych – 16, duchownych – 16, polityków – 15, twórców życia artystycznego – 14, odkrywców, wynalazców i podróżników – 9, działaczy społecznych i oświatowych – 9, przemysłowców i przedstawicieli życia gospodarczego – 5.

Wśród bohaterów prym wiodą wojskowi. Głównie są to bohaterowie uznani za polskich – 29 osób. Uosabiają oni wartości socjocentryczne. Są to osoby, o dużym zaangażowaniu społecznym. Ważne wartości dla nich stanowią: patriotyzm, niepodległość, wolność, którym należy poświęcić szczęście indywidualne. Wśród osób, które uosabiają powyższe wartości są bohaterowie I wojny światowej: gen. Józef Dowbór-Muśnicki, gen. Józef Haller, II wojny światowej: Edward Rydz-Śmigły, Stanisław Maczek, Władysław Sikorski, Kazimierz Sosnkowski, Stefan Rowecki-Grot, Henryk Dobrzański; powstania listopadowego: Piotr Wysocki, Grzegorz Józef Chłopicki, Jan Zygmunt Skrzynecki, Emilia Plater, Józef Sowiński, a także bohaterowie związani z insurekcją kościuszkowską, kampanią napoleońską, powstaniem styczniowym. Znaleźli się wśród nich również polscy bohaterowie walczący o wolność i niepodległość innych państw i narodów: Kazimierz Pułaski, Tadeusz Kościuszko, Józef Wybicki, Jan Henryk Dąbrowski, Józef Bem. Oto przykłady ich charakterystyki: „Wśród ochotników spieszących na pomoc Stanom Zjednoczonym w ich walce o niepodległość nie zabrakło i Polaków ... Kazimierz Pułaski, odważny partyzant, ... bił się na Litwie, Ukrainie i w Wielkopolsce, na Podlasiu ... Poległ w bitwie pod Savannah”⁸; „Tadeusz Kościuszko, uczestniczył w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych ... jako jeden z pierwszych ochotników europejskich ... Kościuszko walczył ... mężnie

⁸ 2 s. 165 (cytaty z analizowanych podręczników zaopatrzone są w odnośniku kolejnym numerem danego podręcznika zamieszczonego w wykazie źródeł).

z bronią w ręku. Mimo wielkiej wiedzy wojskowej i wybitnych zdolności, byskromnym człowiekiem ... nie myślał ani o zaszczytach, ani o nagrodach"⁹. „Jakub Jasiński ... zginął bohatersko w Powstaniu Kościuszkowskim, broniąc Pragi"¹⁰; „Jan Henryk Dąbrowski ... pochodził z rodziny o wielkich tradycjach patriotycznych ... Jest to jedna z najpopularniejszych postaci historycznych ... w czasie Powstania Kościuszkowskiego, wyróżnił się w walkach o Warszawę"¹¹; „Piotr Wysocki był patriotą dążącym do odzyskania niepodległości"¹²; „Ludwik Mierosławski ... na Zachodzie wielokrotnie uczestniczył w walkach o wolność"¹³; Józef Ludwik Hauke „...brał udział w Powstaniu Styczniowym ... zginął w bitwie pod Dijon"¹⁴. Bohaterem wywodzącym się z grupy postaci pierwszoplanowych, czyli bohaterem najbardziej wyeksponowanym w tej kategorii jest Hannibal. Poświęcono mu 61 wersów, przedstawiony został jako znakomity i dobry wódz, obrońca Kartaginy przed Rzymianami. Hannibala scharakteryzowano w trzech oddzielnych podrozdziałach jemu poświęconych.

Prawie wszystkie osoby reprezentujące naukę (30) przedstawione zostały obrazowo, poprzez zamieszczenie fotografii. Scharakteryzowano także ich osiągnięcia, rzadko jednak poświęcono im więcej miejsca, bądź oddzielny podrozdział. Takiego zabiegu dokonano jedynie w stosunku do 6 Polaków. Bohaterowie tej dziedziny życia społecznego uosabiają najczęściej wartości intelektualne oraz socjocentryczne. Ceni się ich za określone właściwości umysłu, jak np. duży zasięg wiedzy i umiejętność myślenia, sprawność działania, umiłowanie prawdy. Wymienieni są tu m.in.: Mikołaj Kopernik – „uważał on, że myśli uczonego są niezależne od sądu ogółu – ponieważ dążeniem uczonego, o ile tylko ludzkiemu rozumowi pozwala na to Bóg, jest szukanie we wszystkim prawdy"¹⁵; Galileusz – „Był wybitnym włoskim uczonym i fizykiem, astronomem i filozofem. Wykładał na uniwersytetach..."¹⁶; Johann Wolfgang Goethe – „Był pisarzem niemieckim o najwyższej sławie. Z wykształcenia był prawnikiem"¹⁷; Joachim Lelewel – „...mając 15 lat zaczął pisać historię Polski"¹⁸; Karol Olszewski; Karol Darwin.

Trzecie miejsce w niniejszym zestawieniu zajęli bohaterowie wywodzący się spośród: władców, królów i książąt (20 postaci). Głównie są to władcy uważani za polskich, 12 sylwetek. Wśród postaci pierwszoplanowych przodują tacy

⁹ 2 s. 166.

¹⁰ 2 s. 202.

¹¹ 3 s. 10.

¹² 3 s. 73.

¹³ 3 s. 145.

¹⁴ 3 s. 178.

¹⁵ 2 s. 86.

¹⁶ 2 s. 95.

¹⁷ 3 s. 52.

¹⁸ 3 s. 97.

bohaterowie, jak: Mieszko I, Bolesław Chrobry, Kazimierz Wielki. Wszyscy oni pochodzą z dynastii piastowskiej, i uznani zostali za wielkich i wspaniałych władców, tych którzy odegrali wielką rolę w dziejach Polski. Najwięcej wersów poświęcono jednak Napoleonowi, który w podręcznikach urasta do rangi bohatera polskiej grupy etniczno-kulturowej. Tłumaczyć to można udziałem Polaków w kampanii napoleońskiej, a także nadziejami na odzyskanie przez Polskę niepodległości. Napoleonowi poświęcono 120 wersów, a także jeden rozdział i cztery podrozdziały. W podręczniku do siódmej klasy szkoły podstawowej zamieszczono także jego cztery obrazy i jedną karykaturę. Dużo miejsca poświęcono także Aleksandrowi Macedońskiemu – 92 wersy oraz Karolowi Wielkiemu – „najśłynniejszemu władcy Europy Średniowiecznej” – 55 wersów.

W podręcznikach zamieszczonych zostało tyle samo bohaterów reprezentujących reformatorów społecznych, co duchownych (po 16 sylwetek). Wśród reformatorów społecznych przeważają postacie uosabiające wartości socjocentryczne. Są to reformatorzy społeczni: np. Jerzy Waszyngton – „wódz naczelny w wojnie amerykańskiej o niepodległość ... doskonały organizator i dzielny wódz ... nazywany jest Ojcem Ojczyzny”¹⁹; kaliszanie Bonawentura i Wicenty Niemojowscy, Tomasz Zan – „skazany za działalność polityczną przeciwko Rosji carskiej”²⁰; Walerian Łukasiński – „za działalność spiskową przeciw Rosji cierpiał dożywotnie więzienia”²¹; Edward Dembowski, Szymon Konarski, Ludwik Kossuth – „z jego inicjatywy proklamowano niepodległość Węgier w 1849 roku”²²; Józef Garibaldi – znany jako włoski bojownik o wyzwolenie i zjednoczenie Włoch²³; Romuald Traugutt – który był „człowiekiem odznaczającym się głębokim patriotyzmem i religijnością”²⁴; Lech Wałęsa – działacz i przewodniczący „Solidarności”, która miała ogromny wpływ na przemiany w Polsce. Wśród reformatorów społecznych 11 to bohaterowie uznani za polskich.

Wśród 16 bohaterów duchownych 14 to Polacy. Bohaterowie ci uosabiają głównie wartości religijne oraz wartości socjocentryczne. Żaden z bohaterów tej kategorii nie został potraktowany jako postać pierwszoplanowa w podręcznikach.

Politycy to głównie politycy polscy, uosabiający wartości socjocentryczne. Ale tylko jeden z nich należy do postaci pierwszoplanowych: Józef Piłsudski. Poświęcono mu najwięcej miejsca w podręcznikach polskich – 150 wersów, w trzech podrozdziałach oraz poza nimi. Piłsudski otrzymał najwięcej, bo aż 10

¹⁹ 2 s. 163.

²⁰ 3 s. 71.

²¹ 3 s. 72.

²² 3 s. 135.

²³ 3 s. 136.

²⁴ 3 s. 177.

przedstawień obrazowych, w tym 6 fotografii, 2 obrazy i 2 plakaty propagandowe. W treści poświęconej charakterystyce tego bohatera zawarto wiele słów szacunku i uznania dla jednego z wielkich budowniczych wolnej Rzeczypospolitej. Wymienić należy także takie nazwiska, jak: Jan Zamojski – który „na obszarze swych posiadłości założył twierdzę i miasto Zamość. Utworzył tam szkołę zwaną Akademią Zamojską, wspomagał rozwój handlu, nauki i sztuki ... był rzecznikiem wzmocnienia władzy królewskiej”²⁵; Tadeusz Rejtan – poseł ziemi nowogródzkiej, który „mężnie opierał się hańbiącemu zatwierdzeniu aktu rozbiorowego”²⁶; Politycy działający w XIX i XX w.²⁷ oraz walczący o niepodległą Polskę, także na arenie międzynarodowej: Gabriel Narutowicz, Stefan Starzyński, Wojciech Korfanty, Roman Dmowski.

Wymieniono także obcych polityków, którzy odegrali ważną rolę dla swoich bądź innych krajów, narodów, grup etniczno-kulturowych są to: Kamil Cavour – zasłużony dla włoskiego społeczeństwa jako twórca zjednoczonych Włoch, Giacomo Matteotti i Franklin Delano Roosevelt.

Za bohaterów uznani zostali także twórcy życia artystycznego (14 osób). Głównie są to postacie drugoplanowe, niemniej i one pełnią pewną rolę w reprezentowaniu i uosabianiu przez daną grupę określonych wartości. Są to m.in.: Jan Matejko, Helena Modrzejewska, Ignacy Paderewski. Wzmacniają jednocześnie wartości estetyczne i patriotyzm.

Odkrywczy, wynalazcy i podróżnicy oraz działacze społeczni i oświatowi również uznani zostali za bohaterów (po 9 przedstawicieli). Są to głównie postacie trzecioplanowe, uosabiające wartości przede wszystkim socjocentryczne, w przypadku działaczy społecznych i oświatowych – socjocentryczne i allocentryczne. Działacze społecznych i oświatowych reprezentują sami Polacy. Są to między innymi: Karol Marcinkowski – „... był lekarzem – doskonałym chirurgiem i położnikiem. Akademia Nauk w Paryżu przyznała mu złoty medal za rozprawę o cholery, w której leczeniu miał wielkie doświadczenie”²⁸; Józef Dietl – „... wybitny polski lekarz i działacz społeczny ... Naczelną zasadą Dietla było podtrzymywanie za wszelką cenę sił życiowych chorego ... przyczynił się do rozwoju i rozbudowy polskich uzdrowisk”²⁹; Józef Lompa, Gustaw Gizewiusz, Karol Libelt.

Na końcu wśród postaci drugo- i trzecioplanowych, uznanych za bohaterów znaleźli się przemysłowcy oraz przedstawiciele życia gospodarczego. Jest ich 5, wszyscy są Polakami, uosabiają wartości socjocentryczne: Hipolit Cegielski, Eugeniusz Kwiatkowski, Władysław Grabski, Gustaw Potworowski i Leon Sapieha.

²⁵ 2 s. 79.

²⁶ 2 s. 145.

²⁷ 3 s. 105.

²⁸ 3 s. 1; 333 s. 113; 2 s. 119; 4 s. 125; 4 s. 127; 4 s. 139; 5 s. 205; 9 s. 42; 8 s. 68; 8 s. 78; 8 ss. 80-82.

²⁹ 3 s. 113.

Wśród eksponowanych postaci pierwszo-, drugo- i trzecioplanowych szczególną uwagę zwrócić należy na postacie przedstawione negatywnie. W polskich podręcznikach w taki sposób przedstawionych zostało 12 postaci. Wśród nich znalazło się dwóch polskich królów, uważanych za władców nieudolnych: Władysław Herman, który zrzekł się korony polskiej oraz Michał Korybut Wiśniowiecki – „nieudolny władca”³⁰. Inne postacie przedstawione w sposób negatywny, czyli 10 osób, to osoby obcej narodowości. Głównie znaleźli się tutaj władcy autorytarni i okrutni, bądź politycy prowadzący ekspansywną politykę, tzn. mocnej ręki. Wielu z nich bezpośrednio swoją polityką zagroziło istnieniu polskiej grupy etniczno-kulturowej. Wymieniono tutaj nazwiska: Józefa Stalina, Adolfa Hitlera, Fryderyka II Pruskiego, Katarzynę II, Klemensa Metternicha, Otto von Bismarcka, Benito Mussoliniego, Ulricha von Jungingena, Francisco Franco, Iwana IV Groźnego. Zaznaczyć tutaj także trzeba, że dwie spośród tych postaci zaliczone zostały do grupy postaci pierwszoplanowych: Józef Stalin, któremu poświęcono 76 wersów oraz Adolf Hitler – 77 wersów. Powyżsi politycy przedstawieni zostali negatywnie, jako osoby autorytarne, sięgające po wszelkie środki dla osiągnięcia swojego celu. Józef Stalin – „został powołany na stanowisko sekretarza generalnego partii bolszewickiej ... zaczął różnymi środkami zdobywać coraz większą władzę w partii i w państwie”³¹; „Stalinizm był systemem władzy politycznej, określanym oficjalnie jako dyktatura proletariatu, a będącym w rzeczywistości władzą dyktatora, nieograniczonego prawem i wyobcowanego ze społeczeństwa”³²; Adolf Hitler – „... nazywano go wodzem i Kanclerzem Rzeszy. Osiągnął w ten sposób najwyższą, nieograniczoną władzę w Niemczech”³³.

2. Bohaterowie w podręcznikach niemieckich

W niemieckich podręcznikach do nauczania historii postacie podporządkowano także trzem kategoriom: 1) **postacie ocenione pozytywnie i urastające do rangi bohatera**: Oktawian August, św. Bonifacy, Karol Wielki, Otto von Bismarck, Aleksander Macedoński, Juliusz Cezar, Teodoryk, Justynian, Chlodwig, Karl Martell, Mikołaj Kopernik, Henryk IV, Barbarossa, Fryderyk II, Bartolomeu Diaz, Vasco da Gama, Krzysztof Kolumb, Hernan Cortez, Maksymilian I, Marcin Luter, Fryderyk II Wielki, Piotr I Wielki, Maria Teresa, Józef II, Karl Reichsfreiherr vom und zum Stein, Simon Bolivar, Kamil Cavour, Henri Dunant, Wilhelm II, Mahatma Gandhi, Sun Yat-sen, Franklin Delano Roosevelt, Carl von Ossietzky, Ludwig Beck, Claus von Stauffenberg,

³⁰ 2 s. 119.

³¹ 4 s. 125.

³² 4 s. 127.

³³ 4 s. 139.

Julius Leber; 2) **postacie przedstawione neutralnie**: Tutenchamon, Hammurabi, Hannibal, Jan Hus, Grzegorz VII, Iwan Wielki, Jan Kalwin, Ulrich Zwingli, Karol V, Henryk VIII, Filip II, William Shakespeare, Ludwik XIV, John Locke, Ludwik Filip, Karol Marks, Fryderyk Engels, Napoleon III, królowa Wiktoria, Włodzimierz Lenin, Friedrich Ebert, Walther Rathenau, Paul von Hindenburg, Kurt von Schleicher, Albert Einstein, Franz von Papen, Kurt Schumacher, John F. Kennedy, Richard Nixon, Konrad Adenauer, Charles de Gaulle, Mao Tse-tung; 3) **postacie przedstawione w sposób negatywny**: Napoleon Bonaparte, Adolf Hitler, Francisco Pizarro, Oliver Cromwell, Benito Mussolini, Józef Stalin, Joseph Goebbels.

Powyższe zestawienie ukazuje, że większość postaci wymienionych w podręcznikach niemieckich przedstawiona została pozytywnie i urasta do rangi bohatera. Łącznie na 77 osób jest ich 38. Z tego równo połowa, 19 osób, to bohaterowie rodzimi, Niemiec, reprezentujący różne dziedziny życia społecznego: władcy, królowie i książęta – 17, politycy – 7, odkrywcy, wynalazcy i podróżnicy – 4, reformatorzy społeczni – 3, duchowni – 2, wojskowi – 2, uczeni, pisarze i poeci – 2, przemysłowcy i przedstawiciele życia gospodarczego – 1.

Spośród postaci uznanych za bohaterów pierwsze miejsce zajęli: **władcy, królowie i książęta**. Jest ich 17, w tym trzech to postacie pierwszoplanowe. Bohaterowie ci uosabiają wartości prestiżowe oraz socjocentryczne. Najwięcej miejsca, bo aż 207 wersów poświęcono Karolowi Wielkiemu. Jego osoba wyeksponowana została w dwóch rozdziałach jemu poświęconych. Temu władcy poświęcono tyle uwagi z pewnością dlatego, że jest on uważany za twórcę zjednoczenia „wszystkich plemion w jedno państwo Franków, co doprowadziło do powstania później narodu niemieckiego”³⁴.

Szczególnie dużo miejsca poświęcono także władcom rzymskim. Pierwsze miejsce zajmuje wśród nich Oktawian August. Poświęcono mu 100 wersów, uzupełnionych ilustracją oraz trzy podrozdziały. Wyjaśnieniem tego może być przekonanie, że Rzymianie są przodkami i krewnymi, „ojcami kulturowymi” narodu niemieckiego. Stąd przyjęcie przez władców niemieckich tytułu cesarza. To właśnie Oktawian August został pierwszym cesarzem rzymskim.

Dużo miejsca poświęcono także cesarzowi Otto I – 52 wersy oraz trzy podrozdziały. Przedstawiony został jako ten, który odnowił wielkość cesarstwa Karola Wielkiego, ochronił je przed napaścią Węgrów oraz założył biskupstwo w Magdeburgu.

Bohaterowie, którzy zajęli drugie miejsce w niniejszym zestawieniu (7 osób) należą do świata **polityków**. Uosabiają oni głównie wartości prestiżowe i socjocentryczne, 5 spośród nich to bohaterowie Niemiec. Pierwsze miejsce w tej kategorii zajął zdecydowanie Otto von Bismarck; jest to postać

³⁴ 5 s. 205.

pierwszoplanowa – poświęcono mu 156 wersów, a także dwa oddzielne rozdziały i sześć podrozdziałów. Przedstawione zostały także jego 4 zdjęcia oraz 5 karykatur: 3 angielskie i 2 niemieckie. Bismarck przedstawiony został w sposób obiektywny, ukazujący to, co zrobił. Uznany został za jednego z największych polityków europejskich, odnoszącego sukcesy pruskiego urzędnika państwowego, który mimo rządów silnej ręki zasłużył sobie na miano bohatera, ponieważ doprowadził do zjednoczenia Niemiec i do powstania potęgi niemieckiej.

Bohaterowie z dwóch wymienionych dziedzin życia stanowią w sumie 63,1%, tzn., że głównie tym kategoriom poświęcono najwięcej miejsca w podręcznikach niemieckich.

Wśród **podróżników, odkrywców i wynalazców** do bohaterów zaliczono 4 osoby – głównie podróżników i odkrywców nowych części świata; były to postacie drugoplanowe. Jeszcze mniej miejsca poświęcono bohaterom z innych dziedzin życia społecznego wymieniając po 3, 2 lub 1 osobę.

Wśród **duchownych** za bohatera i postać pierwszoplanową uznany został św. Bonifacy – mnich pochodzący z Anglii, który za zasługi na rzecz państwa Franków, a przez to także pośrednio dla Niemców, otrzymał tytuł „Apostoła i Misjonarza Niemców”. Poświęcono mu 51 wersów, a także oddzielny podrozdział.

W niemieckich podręcznikach do nauczania historii przedstawiono negatywnie 7 postaci, co stanowi 9%. Głównie są to politycy, którzy poprzez swoją politykę działali na szkodę określonych grup bądź osób, często kierując się swoim interesem i pragnieniem osiągnięcia nieograniczonej niczym władzy. Byli to dyktatorzy, na przykład: Napoleon Bonaparte, Adolf Hitler, Oliver Cromwell, Benito Mussolini, Józef Stalin. Dwóch spośród nich to postacie pierwszoplanowe: Adolf Hitler i Napoleon Bonaparte. Temu drugiemu poświęcono 90 wersów, a także jeden rozdział i podrozdziały. W podręczniku niemieckim dla dziewiątej klasy gimnazjum został przedstawiony jako dyktator. O ogólnej ocenie negatywnej tej sylwetki świadczą tytuły podrozdziałów w tekście, np. „Walki Napoleona przeciwko państwom Europy”, „Narody Europy uwalniają się spod władzy Napoleona”. Napoleon przedstawiony został także jako rabuś europejskich dzieł sztuki³⁵. Niemcy traktują Napoleona jako znaną europejską postać, jednak odmawiają mu prawa wielkości. Nie jest on więc bohaterem.

Postacią pierwszoplanową, przedstawioną negatywnie, której poświęcono najwięcej miejsca w podręcznikach niemieckich jest: Adolf Hitler (232 wersy). Właściwie prawie połowa podręcznika do dziesiątej klasy gimnazjum zawiera treści poświęcone hitleryzmowi i jego twórcy. Jest to więc postać pierwszoplanowa, najdokładniej przedstawiona w podręczniku. Często jej przedstawie-

³⁵ 9 s. 42.

niu towarzyszą fragmenty tekstu o zabarwieniu cynicznym. „Kiedy zakończyła się I wojna, Hitler znalazł się w trudnym położeniu. Znowu stanął przed niczym, nie miał przecież zawodu. Postanowił w końcu zostać politykiem”³⁶. Przedstawiono całą jego drogę i działalność polityczną, w jaki sposób doszedł do władzy, jak rozwinął nacjonalistyczną ideologię, jego główne środki działalności, czyli propagandę i terror³⁷. Oto, co mówi o Hitlerze podręcznik: „...złączył w jednej osobie dwa najważniejsze urzędy państwowe: *Führera* i kanclerza. Do tego pozostawał także liderem *NSDAP*, organizacji, pod której kontrolą byli wszyscy obywatele ... O wszystkim decydował Hitler, przez niego każdy mógł być pociągnięty do odpowiedzialności, *Führer* przeciwnie nie był pociągany do odpowiedzialności i nikt nie miał nad nim kontroli”³⁸. Hitlerowi poświęcono w podręczniku 6 przedstawień obrazowych: 2 zdjęcia, 2 karykatury i 2 plakaty wyborcze. Nie zamieszczono natomiast zdjęcia portretowego.

POLSKI I NIEMIECKI PANTEON BOHATERÓW PODOBIEŃSTWA I RÓŻNICE

Analizując podręczniki polskie i niemieckie do nauczania historii nasuwa się generalny wniosek, że różnią się one istotnie. Podstawową różnicę stanowi sposób przedstawienia postaci oraz bohaterów podręcznikowych. W podręcznikach polskich dużo uwagi poświęca się na przedstawienie różnych postaci, głównie poprzez zamieszczanie ich obrazów i fotografii. Plastycznie są one bogaciej wyeksponowani niż w podręcznikach niemieckich. O ile historia przedstawiona w podręcznikach polskich dla szkoły podstawowej jest historią ludzi – czyli różnych postaci i bohaterów, o tyle historia w podręcznikach niemieckich jest historią nastawioną głównie na wydarzenia, których autorami były określone osoby. Podręczniki polskie przedstawiają więc różne postacie, jest ich bardzo dużo, często są to pisarze i uczeni. Uczeń zaznajamia się z postaciami, ale może to stanowić trudność w wyłonieniu bohaterów, ponieważ przedstawione postacie oderwane są od wydarzeń. W podręcznikach niemieckich eksponowane są te postacie, które rzeczywiście miały decydujący wpływ na jakieś wydarzenia historyczne i odegrały w nich dużą rolę. Potwierdzeniem tego wniosku są dane liczbowe. W podręcznikach polskich do nauczania historii wyeksponowanych zostało więcej postaci niż w podręcznikach niemieckich tego samego typu. W polskich pośród 258 postaci pierwszo-, drugo- i trzecioplanowych wyeksponowano 169 bohaterów, w niemieckich natomiast, pośród 77 pierwszo-, drugo- i trzecioplanowych postaci wyszczególniono 38 bohaterów.

³⁶ 8 s. 68.

³⁷ 8 s. 78.

³⁸ 8 ss. 80-82.

Adekwatnie do tego polski panteon bohaterów wyeksponowanych w podręcznikach polskich jest bogatszy od panteonu bohaterów niemieckich pod względem prezentowania różnych typów bohaterów, z różnych dziedzin życia społecznego. W podręcznikach polskich zamieszczono 10 takich kategorii, w podręcznikach niemieckich wystąpiło ich tylko 8. Nie znaleźli się wśród bohaterów działacze oświatowi i społeczni oraz twórcy życia artystycznego. Natomiast w polskich podręcznikach obydwie te dziedziny reprezentowane były odpowiednio: w 5,3% i 8,2%. Poza tym w podręcznikach polskich w kategorii działaczy oświatowych i społecznych znaleźli się tylko bohaterowie rodzimi.

W analizowanych polskich podręcznikach największą grupę stanowili wojskowi. Wymieniono aż 31 postaci pierwszo-, drugo- i trzecioplanowych, co daje 18,3%. Głównie byli to Polacy (29 postaci), równocześnie w dużym stopniu zaangażowani w działalność społeczną. Wartości, które przede wszystkim prezentują to: patriotyzm, wolność, niepodległość, równość i sprawiedliwość między ludźmi. Większość scharakteryzowanych w podręcznikach bohaterów poświęciła w obronie tych wartości – wartość najcenniejszą dla siebie – życie. Ta kategoria w podręcznikach niemieckich zajmuje daleką, szóstą pozycję. Jako bohaterów wojskowych uznano tylko 2 osoby, co dało 5,2%.

W podręcznikach niemieckich wśród bohaterów najwyższą pozycję zajęli władcy, królowie i książęta. Za bohaterów w tej kategorii uznanych zostało 17 postaci, co dało 44,7%. Dominują władcy i królowie niemieccy, chociaż dużo miejsca poświęcono także władcom starożytnym, szczególnie Rzymianom. Jak informuje *Meyers Lexikon* – koronacja Karola Wielkiego na cesarza przez papieża Leona III miała ogromne znaczenie dla odnowienia rzymskiego (zachodniego) imperium, w którym pierwiastki germańskie złączyły się z tradycją rzymskochrześcijańską³⁹.

Drugie miejsce w podręcznikach polskich zajęli bohaterowie, reprezentujący: uczonych, poetów i pisarzy. Wymieniono tutaj 30 osób, co dało 17,7%. Większość to poeci i pisarze polscy, którzy w trudnych dla Polski czasach obcego panowania i niewoli „walczyli” o wolność piórem, w taki sposób kształtując poczucie tożsamości polskiej grupy etniczno-kulturowej. W podręcznikach niemieckich bohaterowie kwalifikujący się do tej grupy zajęli 7 miejsce. Dopiero na trzecim miejscu w podręcznikach polskich znaleźli się bohaterowie, którzy przodują w niemieckich podręcznikach: władcy, królowie i książęta. Na uwagę zasługują tutaj królowie polscy, szczególnie ci, którzy odegrali znaczące role w dziejach Polski. W ten sposób uczniowie poznają swój polski „rodowód”, początki swojego narodu i państwa, panujące dynastie. Taki

³⁹ *Meyers Taschen Lexikon*. Mannheim 1995, s. 347.

zabieg wpływać może dodatnio na budowanie tożsamości etniczno-kulturowej i przywiązania uczniów do historii swego narodu.

W podręcznikach niemieckich na drugim miejscu uplasowali się politycy. Wymieniono tutaj 7 bohaterów, z czego 5 postaci to Niemcy. Na przykładzie zestawień doskonale widać, że podczas gdy w podręcznikach polskich występuje duże urozmaicenie bohaterów rekrutujących się z różnych dziedzin życia, w podręcznikach niemieckich wyeksponowani są głównie bohaterowie spośród władców, królów i książąt oraz polityków. Razem stanowią oni ponad połowę, bo 63,1% wyróżnionych.

Zarówno w podręcznikach polskich, jak i niemieckich najmniej miejsca poświęcono bohaterom reprezentującym życie gospodarcze.

Typowymi dla panteonu polskiego są wojskowi oraz uczeni, pisarze i poeci, a także władcy, królowie i książęta, następnie reformatorzy społeczni, duchowni i politycy. W panteonie niemieckim typowi bohaterowie wywodzą się spośród władców, królów i książąt oraz polityków.

Oprócz bohaterów typowych, wyszczególnionych na podstawie określonych dziedzin życia społecznego, na swoisty panteon składają się także poszczególni bohaterowie, wyeksponowani z pierwszoplanowych i drugoplanowych postaci. Najważniejsi to ci, którym poświęcono najwięcej miejsca (wersów) w podręcznikach. Bohaterowie wyszczególnieni przy pomocy tego kryterium w podręcznikach polskich to: Józef Piłsudski, Napoleon Bonaparte, Aleksander Macedoński, Romuald Traugutt, Tadeusz Kościuszko, Kazimierz Wielki, Bolesław Chrobry, Hannibal, Mieszko I, Karol Wielki, Spartakus. Bohaterom tym poświęcono od 53 do 150 wersów.

Sześciu z nich to bohaterowie rodzimi. Należy wspomnieć tutaj także o dwóch postaciach, które uznane zostały za postacie pierwszoplanowe w podręcznikach, jednak nie są bohaterami i tym samym nie weszły do polskiego panteonu bohaterów. Są to Józef Stalin i Adolf Hitler.

W podręcznikach niemieckich wyeksponowanych zostało 5 bohaterów, wywodzących się z postaci pierwszoplanowych. Poświęcono im od 51 do 207 wersów. Są to: Karol Wielki, Otto von Bismarck, Oktawian August, Otto I, św. Bonifacy – trzech z wymienionych to bohaterowie rodzimi. Najwięcej miejsca wśród nich poświęcono Otto von Bismarckowi. Do niemieckiego panteonu nie weszły postacie pierwszoplanowe, które przedstawione zostały w podręcznikach negatywnie. Są to: Napoleon Bonaparte i Adolf Hitler.

Należy zwrócić uwagę, że zarówno w panteonie polskim, jak i niemieckim za bohatera uznany został Karol Wielki. Dla Niemców odegrał on ważną rolę w procesie jednoczenia plemion germańskich w jedno państwo, autorzy polscy eksponują przede wszystkim jego rolę w chrystianizacji Europy.

Adolf Hitler przez autorów podręczników polskich i niemieckich przedstawiony został jako postać pierwszoplanowa, oceniono go jednak negatywnie i nie umieszczono w żadnym panteonie.

Istotna różnica istnieje w przypadku Napoleona Bonapartego. Podczas gdy znalazł on się w panteonie polskim i uznany został za bohatera, to autorzy podręczników niemieckich odmawiają mu prawa do wielkości. Jest to druga postać pierwszoplanowa przedstawiona negatywnie. Różnicę tę z pewnością upatrywać należy w uwarunkowaniach historycznych oraz odmiennej roli, jaką Bonaparte odegrał dla Polski i dla Niemiec. Podobnie jak w ocenie Napoleona istotna różnica w polskich i niemieckich podręcznikach występuje w przedstawieniu Otto von Bismarcka. W podręcznikach niemieckich jest to postać pierwszoplanowa uznana za bohatera. Właściwie obok Karola Wielkiego to czołowa postać panteonu niemieckiego. Podręczniki polskie przedstawiają tego bohatera w sposób negatywny jako osobę, która prowadziła zdecydowanie wrogą politykę w stosunku do Polski i Polaków. W podręcznikach polskich najwięcej miejsca poświęcono postaci pierwszoplanowej – Józefowi Piłsudskiemu (150 wersów). Stoi on na szczycie polskiego panteonu bohaterów. Jego postać przedstawiona jest jako wzór do naśladowania dla wszystkich Polaków, jako jedna z najwybitniejszych postaci historycznych narodu polskiego.

W podręcznikach niemieckich najwięcej miejsca poświęcono postaci, ocenionej negatywnie: Adolfowi Hitlerowi. W encyklopedii polskiej, uznany został odpowiedzialnym za zbrodnie ludobójstwa⁴⁰. W niemieckich źródłach określany jest jako ten, który doprowadził do katastrofy Niemcy, a także ludobójca⁴¹. Powyższe różnice wyjaśnić można odmiennością losów historycznych Polski i Niemiec. Józef Piłsudski – stanowi symbol narodowej walki Polaków o niepodległość i wolność ojczyzny. Jak wiadomo polska grupa etniczno-kulturowa przeżywała wiele okresów, związanych z zaborami, okupacją, brakiem wolności i samostanowienia narodowego. Józef Piłsudski stał się symbolem bohatera, który „wyzwolił” Polskę spod jarzma zaborców, i który walczył następnie o jej kształt i znaczenie międzynarodowe. Dał Rzeczypospolitej siłę, której potrzebowała, a także wiarę w to, że jest suwerennym państwem i ma prawo do tej suwerenności. Adolf Hitler przedstawiany jest w podręcznikach jako ostrzeżenie. Został scharakteryzowany jako przykład okresu i wydarzeń w dziejach Niemiec, do których nie można jeszcze raz dopuścić, jako przykład zgubnego zawierzenia „głoscicielowi tez o wyższości własnego-narodu”, tez szowinistycznych i nacjonalistycznych. Może dlatego w podręcznikach niemieckich unika się także określeń związanych z patriotyzmem, a także słowa bohater.

Mankamentem zarówno w podręcznikach polskich, jak i niemieckich, jest brak zdecydowanego określenia narodowości postaci, co utrudnia ich zakwalifikowanie i określenie jako bohaterów „własnych”. Można wręcz

⁴⁰ *Mała Encyklopedia PWN*. Warszawa 1995, s. 320.

⁴¹ *Großes Universal Lexikon*. 1988; *Meyers Universal Lexikon*. Mannheim 1995.

powiedzieć, że sprawia to olbrzymią trudność uczniowi, który pierwszy raz spotyka się w szkole z usystematyzowanym przedstawieniem danej postaci. Często trzeba intuicyjnie zakwalifikować postać jako bohatera polskiego, bądź obcego. Bardzo rzadko spotkać można zdecydowane określenia mówiące o narodowości, typu „Polak”, „Niemiec”, „Włoch”. Być może autorzy podręczników wychodzą z założenia, że zamieszczenie informacji o danej osobie, w kontekście danego kraju, bądź wydarzenia, klasyfikuje ją jako członka tego kraju, bądź grupy kulturowej, z którą to wydarzenie jest związane. Często także uniknięcie dokładnego podania narodowości, rozwiązuje trudności zawilego tłumaczenia, np. dlaczego ktoś jest Polakiem mimo, że urodził się na Litwie, Ukrainie, bądź we Francji, a także spornych problemów, takich przykładowo, jak: Mikołaj Kopernik; w *Małej Encyklopedii PWN* oreślony został jako „Wielki astronom polski”⁴², a w niemieckim leksykonie jako „niemiecki astronom”⁴³. Podobnie Maria Skłodowska-Curie określona w polskim źródle jako „wielka uczona polska, pracująca we Francji”⁴⁴, natomiast w źródle niemieckim: „Marie Curie nazwisko panięńskie Skłodowska – francuska chemiczka i fizyczka polskiego pochodzenia”⁴⁵.

Uczniowie często intuicyjnie, bądź przy pomocy nauczyciela, określić mogą przynależność danego bohatera do określonej grupy etniczno-kulturowej. Z pewnością utrudnia to identyfikację z określonymi typami bohaterów i nie wpływa dodatnio na kształtowanie tożsamości etniczno-kulturowej uczniów. Mimo powyższych trudności, poprzez podanie, np. miejsca urodzenia bohatera, miasta z którym był związany, bądź stanowiska jakie zajmował w określonym kraju można wnioskować o jego przynależności do danej grupy etniczno-kulturowej. Pomocna jest w tym procesie także kategoria mówiąca o oddziaływaniu postaci historycznych i ich zasługach dla danej grupy.

Na podstawie powyższych kryteriów można wysunąć dwa wnioski: w polskich podręcznikach do nauczania historii zamieszczonych zostało więcej bohaterów, uważanych za bohaterów rodzimych – jest ich 122, czyli 72,1%. Obok nich w polskich podręcznikach znaleźli się także bohaterowie wywodzący się z niemieckiej grupy etniczno-kulturowej – jest to 5 sylwetek. Wymienieni zostali także Rosjanie, Włosi i Francuzi. Ze względu na zasięg oddziaływania najczęściej zamieszczono bohaterów o krajowym, czyli o rodzimym kręgu oddziaływania, co potwierdza także tezę o zamieszczeniu w podręcznikach dużej liczby bohaterów rodzimych, charakterystycznych i swoistych dla jednej tylko grupy etniczno-kulturowej.

⁴² *Mała Encyklopedia PWN*. Warszawa 1995, s. 423.

⁴³ *Mayers Taschen Lexikon*. Mannheim 1995, s. 372.

⁴⁴ *Mała...*, s. 806.

⁴⁵ *Meyers...*, s. 135.

Podobnie wśród wyszczególnionych pierwszoplanowych postaci, najwięcej zamieszczonych zostało bohaterów rodzimych (6).

Charakterystyczne dla podręczników polskich jest także to, że wśród bohaterów znaleźli się bohaterowie lokalni. Jest ich 19. Z pewnością wpływa to w sposób dodatni na kształtowanie świadomości uczniów poprzez utożsamianie się przede wszystkim z bohaterami, reprezentującymi tzw. małą ojczyznę. Bohaterów lokalnych nie zamieszczono w podręcznikach niemieckich, mimo tego, że mają one charakter regionalny; w tym przypadku były to podręczniki do nauki historii wydane w Badenii-Wirtembergii.

Podobnie jednak, jak w podręcznikach polskich, także w niemieckich najwięcej zamieszczono bohaterów zasłużonych w obronie jednego kraju (60,2%). Biorąc jednak pod uwagę kryteria pomocne przy ustalaniu przynależności etniczno-kulturowej postaci pierwszo-, drugo- i trzecioplanowych do danej grupy należy podkreślić, że w podręcznikach niemieckich wyeksponowanych zostało 19 bohaterów uznanych za rodzimych, co daje 50% ogółu wszystkich bohaterów wymienianych w podręcznikach. Oprócz bohaterów uznanych za przedstawicieli niemieckiej grupy etniczno-kulturowej, znaleźli się także Francuzi, Rosjanie, Amerykanie. Brakuje bohaterów polskiej grupy etniczno-kulturowej, mimo że Polska i Niemcy to kraje sąsiadujące, natomiast wyeksponowani zostali władcy rosyjscy. Trudno analizować w tym miejscu przyczynę takiego stanu rzeczy.

Na koniec warto także zwrócić uwagę na autorstwo podręczników. O ile w przypadku podręczników polskich są to autorzy różni, tzn. każdy z podręczników dla poszczególnych klas napisany został przez innych autorów, to wszystkie podręczniki niemieckie napisane zostały przez dwóch autorów. Wpływa to z pewnością w sposób znaczny na przekazywanie uczniom określonych treści, a co za tym idzie informacji historycznych.

ZAKOŃCZENIE

Niniejsze opracowanie stanowi jedną z nielicznych prac, dotyczących analizy porównawczej polskich i niemieckich podręczników historycznych. Można uznać ją także za nowatorską, ze względu na główny przedmiot analizy, jakim byli bohaterowie kreowani i eksponowani na kartach podręczników.

Podjętą próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie, jakie typy bohaterów postulowane są w polskich, a jakie w niemieckich podręcznikach do nauczania historii, w celu kształtowania tożsamości etniczno-kulturowej uczniów, postawiono hipotezę główną, która została potwierdzona: w podręcznikach polskich do nauczania historii faktycznie wyeksponowanych zostało więcej bohaterów (169 sylwetek) niż w podręcznikach niemieckich (tylko 38).

Trudno natomiast jednoznacznie potwierdzić założenie o przewadze bohaterów pochodzenia rodzimego w podręcznikach polskich. O ile w zestawieniu ogólnym w podręcznikach polskich faktycznie występuje więcej bohaterów rodzimych – 122 sylwetki, czyli 72,1%, w podręcznikach niemieckich 19 bohaterów, czyli 50%, to w rankingu postaci pierwszoplanowych więcej znalazło się bohaterów rodzimych w podręcznikach niemieckich – 3 osoby (tj. 60%), w polskich natomiast 6 osób (tj. 54,4%). Polskie podręczniki zamieszczają bogatszą typologię bohaterów, w tym także bohaterów, charakterystycznych dla określonego środowiska lokalnego, co może mieć duży wpływ na kształtowanie tożsamości etniczno-kulturowej uczniów poprzez tzw. identyfikację z bohaterami „małych ojczyzn”. Podręczniki niemieckie mimo swojego regionalnego charakteru nie zamieszczają bohaterów takiego typu.

Postulowany charakterystyczny typ bohaterów dla polskiego panteonu przedstawia się następująco: jest to bohater pochodzenia rodzimego, najczęściej przedstawiciel polskiej grupy etniczno-kulturowej, reprezentuje najczęściej dziedziny życia społecznego związane z wojskiem, kulturą i nauką, władzą i polityką, na dalszym miejscu znalazły się takie dziedziny, jak działalność publiczna i oświatowa, gospodarcza. Główni bohaterowie to: wojskowi, uczeni i pisarze polscy, władcy, królowie i książęta. Głównymi wartościami uosabianymi przez bohaterów w podręcznikach polskich są wartości socjocentryczne, w których wyznaczniki stanowią: patriotyzm, wolność, walka o niepodległość, walka o wolność „naszą i waszą”, ogólnie są to wartości związane z ideą walk narodowo-wyzwoleńczych. Na szczycie panteonu polskiego stoi postać, uosabiająca najpełniej wartości ważne i kultywowane w polskiej grupie etniczno-kulturowej – Józef Piłsudski. Poprzez tego bohatera oraz większość bohaterów jemu podobnych, podręczniki odnoszą ucznia do przeszłości, do dziejów, najczęściej swojego narodu, do tradycji, do bohaterskich sylwetek historycznych. Sposób takiego przedstawienia powoduje, że uczniowie osiągają większy stopień identyfikacji ze swoją grupą, przez co kształtuje się ich tożsamość etniczno-kulturowa.

Postulowany typ bohaterów, charakterystyczny dla panteonu niemieckiego różni się w sposób istotny od polskiego. Bohater lansowany przez podręczniki niemieckie może być (lecz nie musi) bohaterem rodzimym – Niemcem. Reprezentuje on dziedzinę życia społecznego związaną przede wszystkim z władzą i polityką. Są to głównie władcy niemieccy i władcy obcych państw. Często są to bohaterowie starożytni – wodzowie rzymscy. Mało miejsca poświęcono bohaterom reprezentującym naukę i sztukę. Typ bohatera niemieckiego często uosabia wartości prestiżowe, rzadziej socjocentryczne. Główną postacią wyeksponowaną w podręcznikach niemieckich, która nie weszła w skład panteonu jest Adolf Hitler. Ma stanowić swego rodzaju ostrzeżenie i przestrożę, z jaką postacią grupa etniczno-kulturowa identyfikować się nie powinna.

Różnic w eksponowanych postaciach i bohaterach, upatrywać należy w odmienności losów historycznych obydwu grup etniczno-kulturowych. Jak widać z przeprowadzonej analizy – największy wpływ na kreowanie charakterystycznych bohaterów mają dzieje i historia danej grupy. Przez wzgląd na nie określone są podstawowe wartości oraz powoływane w celu ich uosobienia i najpełniejszego oddania wzorce personalne. Z tego powodu bohaterowie patronujący danej grupie wpływają w znaczny sposób na kształtowanie tożsamości etniczno-kulturowej uczniów, stanowiąc jej podstawowy element.

WYKAZ ŹRÓDEŁ I LITERATURY POMOCNICZEJ

- 1) podręczniki wykorzystane w pracy:
 1. Maria Koczerska, Ewa Wiprzycka, *Świat przed wiekami. Historia 5*. Warszawa 1994.
 2. Stanisław Szostakowski, *Polska w latach świetności i upadku. Historia 6*. Warszawa 1995.
 3. Maciej Milczarczyk, Andrzej Szolc, *W imię wolności. Historia 7*. Warszawa 1994.
 4. Tadeusz Glubiński, *Trudny wiek XX. Historia 8*. Warszawa 1994.
 5. Erich Goerlitz, Joachim Immisch, *Kulturen und Reiche am Mittelmeer*. Band 1. Paderborn 1985.
 6. Erich Goerlitz, Joachim Immisch, *Das europäische Mittelalter und die frühe Neuzeit*. Band 2. Paderborn 1984.
 7. Erich Goerlitz, Joachim Immisch, *Das Werden der modernen Welt*. Band 3. Paderborn 1983.
 8. Erich Goerlitz, Joachim Immisch, *Zeitgeschichte*. Band 4. Paderborn 1984.
- 2) literatura
 1. Czarnowski S., *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk bohater narodowy Irlandii*. Warszawa 1956.
 2. Gisen B., *Nationale und kulturelle Identität. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*. Frankfurt am Main 1991.
 3. Goban-Klas T., *Przekazy masowe a wartości społeczne*. „Zeszyty Prasoznawcze” nr 1/1987, ss. 5-18.
 4. *Großes Universal Lexikon*. 1988, b.m.w.
 5. *Mała Encyklopedia PWN*. Warszawa 1995.
 6. *Meyers Taschen Lexikon*. Mannheim 1995.
 7. Mayntz R., Holm K., Hubner P., *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*. Warszawa 1985.
 8. *Meyers Universal Lexikon*. Mannheim 1995.
 9. Nasalska E., *Kierunki rozwoju analizy treści*. „Studia Socjologiczne” nr 3-4/1982, ss. 51-67.
 10. Wnuk-Lipińska E., *Metody analizy treści w socjologii amerykańskiej*. Warszawa 1967.